

اخلاق حرفه‌ای نظارت در نظام حقوقی ایران با نگاهی به مقررات نظارت بر رفتار نمایندگان مجلس و قضات

امیر مرادی^۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۱۰/۲۸ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۲/۰۱

چکیده

نگارنده در مقاله پیش رو می‌کوشد تا چرایی و چگونگی نظارت در نظام حقوقی ایران، با محوریت دانش اخلاق حرفه‌ای و در گستره حرفه‌های نمایندگی مجلس و قضات را بررسی نماید؛ بنابراین با اهتمام به پرسش‌های زیر: صرف وجود مقررات، دایر بر نظارت کافی به نظر می‌رسد؟ نقش اخلاق در نظارت چگونه و بر مبنای چه ضرورتی مطرح می‌گردد؟ نظارت، با پیشگیری و کنترل اجتماعی مرتبط است؟ بین نظارت و مرگ اجتماعی، ارتباطی متصور است؟ سعی می‌شود به این برآمدها نائل شود که در راستای نظارت، صرف وجود مقررات، کافی به نظر نمی‌رسد؛ برای نظارت در ایران در گستره حرفه‌های فوق‌الذکر، ضوابط اخلاقی روشنی برای ناظران تعریف نشده است؛ از آنجاکه نظارت، تصمیم‌گیری ارادی و آگاهانه است و اقدامات ارادی در معرض داوری اخلاقی بوده، بنابراین مشمول الزامات اخلاقی می‌گردد. لذا با لحاظ مفهوم مسئولیت اخلاقی اشخاص و نهادهای نظارتی سعی می‌شود برخی از مهم‌ترین بایسته‌های اخلاقی نظارت در گستره حرفه‌های مدنظر در این پژوهش، تبیین شود تا نظارت‌کنندگان را از آسیب‌های نظارت غیراخلاقی و یکی از مهم‌ترین آن‌ها مرگ اجتماعی نظارت‌شوندگان بر حذر دارد. ابزار مدنظر ما تنظیم و تصویب سند جامع اخلاقی نظارت و تأکید بر ممیزی اخلاقی آن است.

واژگان کلیدی: نظارت، اخلاق حرفه‌ای، قضات، نمایندگان مجلس، سند جامع اخلاقی، مرگ اجتماعی.

^۱ دکتری حقوق جزا و جرم‌شناسی، دانشگاه آزاد، واحد علوم و تحقیقات تهران، قاضی دادگستری

Dr.moradi9913@yahoo.com

مقدمه

یکی از راه‌کارها که می‌توان برای مشکل وسوسه‌های اخلاقی و پیشگیری از نقض اخلاق و مقررات یافت، نظارت در راستای یکپارچه‌سازی الزامات حرفه‌ای، اخلاقی و قانونی است؛ اهمیت این بحث در حرفه‌های مهم حکومتی مانند قانون‌گذاری و دادرسی، دوچندان است؛ بنابراین ضروری است که این امر مهم با رعایت معیارها و ابزار دقیقی، به سرانجام رسد. این نوشتار با نگاهی اجمالی به مقررات نظارت بر رفتار نمایندگان مجلس و قضات، در راستای پاسخ به پرسش‌های زیر است: صرف وجود مقررات در خصوص نظارت، کفایت می‌کند؟ نقش اخلاق در نظارت چگونه مطرح می‌شود؟ نظارت با کنترل اجتماعی و نیز پیشگیری اجتماعی مرتبط است؟ بایسته‌های اخلاقی حرفه نظارت، کدام است؟ بین نظارت و مرگ اجتماعی یا روان‌زاد، ارتباطی وجود دارد؟

به نظر می‌رسد امروزه برای نظارت در ایران، ضوابط اخلاقی روشنی برای ناظران تعریف و اجرایی نشده است. با توجه به اینکه نظارت، تصمیم‌گیری آزادی و آگاهانه است و اقدامات ارادی در معرض ارزش داوری اخلاقی بوده، بنابراین مشمول الزامات اخلاقی قرار می‌گیرد؛ لذا در این نوشتار، با لحاظ مسئولیت اخلاقی اشخاص و نهادهای نظارتی، سعی می‌شود بایسته‌های اخلاقی نظارت بنا بر استقراء ناقص، تبیین گردد. ابزار مدنظر ما، تنظیم و تصویب «سند جامع اخلاقی نظارت» است. همچنین خاطر نشان می‌شود که شایسته است مقررات نظارت، مورد ممیزی اخلاقی واقع گردد.

«اخلاق»^۱ شاخه‌ای از فلسفه است که به مطالعه سرشت و معیارهای تشخیص حق و باطل، وظایف، ارزش، حیات خیر و اصول و قواعد مربوط به آن‌ها می‌پردازد و رشته‌ای هنجارمند و انتقادی بوده، نه تنها تحلیل مفاهیم بلکه توجیهات، اصول و قواعد زندگی بایسته در عرصه فردی و اجتماعی را مورد توجه قرار می‌دهد (پین، ۱۳۹۴، ص ۵۳). اخلاق، با ارزیابی انتقادی رفتار و شخصیت انسانی و نیز هویت‌سازمانی ناظر به مشاغل و حرفه‌ها، سروکار دارد و معیار و منطق رفتار در مورد موضوع است، خواه موضوع مذکور، فرد و یا گروه و سازمان باشد. علم اخلاق به تأمل در دو موضوع درست یا نادرست، نسبت به انتخاب‌ها و «تصمیم‌های اخلاقی» که اشخاص اتخاذ می‌کنند، می‌پردازد. «نظارت»^۲ در لغت به معنای نگرستن، مراقبت و تحت نظر و دیده‌بانی، معنا شده است

1. Ethics

2. Supervision

و در اصطلاح غالباً به عملیاتی گفته می‌شود که طی آن، میزان تطابق عملکرد اشخاص با مقررات، سنجیده شود؛ تا از این طریق، نسبت به مطابقت نتایج عملکرد با اهداف مطلوب، اطمینان به دست آید. اگرچه که شایسته به نظر می‌رسد در شیوه‌ها و منشورهای نظارت، علاوه بر بررسی میزان تطابق اشخاص با مقررات، به تطابق رفتار اشخاص با موازین اخلاقی و به‌خصوص اخلاق حرفه‌ای اهتمام شود. استفاده از نظارت بر رفتار اشخاص همواره مطلوب و محبوب نیست اما گاهی اوقات به کار می‌آید (مکنزی مور و اسمیت، ۱۳۹۲، ص ۱۰). برای نمونه قدرت نامتقارن صاحب‌منصبان حقوقی در مرحله اجرای قانون در برابر اصحاب دعوا، مظنونان، متهمان و مجرمان، اعمال غرض‌ورزی و خروج از بی‌طرفی را محتمل می‌کند. برای حفظ تقارن و کاهش احتمال جانب‌داری، لازم است نوعی نظارت بر ایشان اعمال گردد.

در مدیریت هر سازمان، نظارت فرآیندی اساسی است که از طریق آن می‌توان به حداکثر کارایی و اثربخشی در راستای اهداف سازمان دست‌یافت و به صحت پیش‌بینی‌های صورت گرفته درباره برنامه‌ها پی برد و از آنجاکه این فرآیند، سازمان را در اصلاح انحراف‌ها و تطابق عملکردها با اهداف مطلوب یاری می‌دهد می‌توان گفت نظارت، نقش پویایی در هر سازمان را ایفاء می‌کند و هیچ برنامه‌ای بدون نظارت به‌درستی اجرا نمی‌شود و نظارت نیز بی‌برنامه، مفهوم نمی‌یابد.

در علم مدیریت، نظارت، جزء ارکان اصلی آن علم می‌باشد. در کنار سایر ارکان که شامل: تنظیم برنامه، سازمان‌دهی، فرماندهی و هماهنگی می‌باشد. (اخوان کاظمی، ۱۳۹۱، ص ۲۹-۳۰).

با توجه به مفهوم حرفه، همچنین تعریف، نقش و اهمیت نظارت، اینکه نظارت را یک حرفه بدانیم به بیراهه نرفته‌ایم، حرفه‌ای که اخلاق حرفه‌ای خاص خود را داراست؛ بنابراین ارائه تعریف از حرفه، ضروری به نظر می‌رسد.

«حرفه»^۱ شغلی است استوار بر دانش تخصصی، تجربه تحلیل‌شده، نظام سودمند، مهارت و توانایی، نگرش متمایز، آداب و مرام حرفه‌ای که تبیین آن و شمولش بر منصب، ذیلاً ارائه می‌شود (برای دیدن تبیین هر یک از این مؤلفه‌های حرفه، ر.ک. فرامرز قراملکی و دیگران ۱۳۹۰، ص ۷۲، ۷۴، ۷۵).

^۱. Profession

«اخلاق حرفه‌ای»^۱ شاخه‌ای از اخلاق کاربردی است که موضوع آن مسائل و ملاحظات اخلاقی در فعالیت حرفه‌ها و اهل حرفه است. این رشته در وجه هنجاری‌اش مقرر می‌دارد که چه ارزش‌هایی باید بر کار اهل حرفه حاکم باشد و آنجا که جای تعارض منافع پیش می‌آید اخلاقاً چه باید کرد؟ (علیا، ۱۳۹۱، ص ۹۵).

نوشتار حاضر، حین خدمت قضایی، بعد از گزارشی با موضوعی خاص که توسط فردی ناشناس، علیه اینجانب به‌گزینش و ارزیابی قضات استان تهران ارائه‌شده بود و طبعاً وفق مقررات، به آنجا فراخوانده شدم و برخوردها و رسیدگی‌ای اخلاق مدارانه را درک کردم، مانند یک انشاء، تصنیف شد، سپس در تکمیل آن، برخی منابع مورد استناد واقع شد و تصمیم گرفتیم آن را منتشر نمایم تا در ادبیات حقوقی و اخلاق حرفه‌ای کشورمان، به یادگار باقی بماند. البته پیش‌تر در سال ۱۳۹۷ در فصل چهارم از کتاب اخلاق حرفه‌ای در گستره کنش گران حقوق کیفری، نشر میزان، ذیل مقررات نظارتی و شیوه اعمال آن به‌صورت مختصر به بررسی این موضوع پرداخته‌ام. نکته حائز اهمیت در این نوشتار، اهتمام به پیشگیری از ترور روانی و مرگ اجتماعی اشخاص تحت نظارت است که بر مبنای آموزه‌های دکتر فرانتس کافکا (۱۹۲۴-۱۸۸۳) در این نوشتار ارائه شد.

این مقاله با ابتناء بر رویکرد موضوع محور و مروری از روش توصیفی-تحلیلی، بهره‌گیری از ابزار کتابخانه‌ای و مطالعه میان‌رشته‌ای و آموزه مسئله‌شناسی به سرانجام رسیده است. مسئله‌شناسی، نوعی کنش یا عمل فکری است که در ذات خود، کاری اخلاقی است؛ زیرا این فعالیت هم فهمیدن مسائل و هم پذیرش مسئولیت و مواجهه فعال با آن‌ها را برای ما الزام‌آور می‌سازد. مسئله‌شناسی، نوعی اخلاق مسئولیت است (فاضلی، ۱۳۹۹، ص ۱۶۱).

در تبیین مطالب پژوهش حاضر، از تجربه و زیسته قضایی نیز بهره‌برداری شده است و نحوه نظارت در گستره فعالیت‌های حرفه‌ای نمایندگان مجلس و قضات، با نگاهی اجمالی به مقررات نظارتی مورد تحلیل اخلاقی واقع شده. نگارنده، در راستای تحلیل حقوقی و فقهی نظارت نیست؛ زیرا از این منظر، پیش‌تر تحقیقات نسبتاً کاملی به سرانجام رسیده و ارائه شده است.^۲

^۱ Professional Ethics

^۲ برای نمونه ر.ک. محمد راسخ، «نظارت و تعادل، مفهوم و ساختار»، مذکور در بر منهج عدل (مقالات اهدایی به استاد ناصر کاتوزیان)، به سعی حسن جعفری تبار، چ ۱، ۱۳۸۸؛ علی‌اصغر محسن شیخی، نظارت و بازرسی، پژوهشکده تحقیقات اسلامی، چ ۱، ۱۳۹۰؛ سجاد ایزدهی، مبانی فقهی نظارت بر قدرت از دیدگاه امام خمینی، موسسه عروج، چ ۱، ۱۳۹۰؛ قاسم جعفری،

در مورد سابقه تحقیق مقاله زیر مورد مطالعه واقع شد: وحید آرایبی و حسینعلی احمدی گرجی، «اخلاق حرفه‌ای نظارت و بازرسی (راهبردها و راهکارهای سیاستی)»، مجله نظارت و بازرسی، پیاپی ۱۵، صص ۱۰۱ الی ۱۲۲، ۱۳۹۰؛ البته مقاله مورد اشاره تخصصاً به حرفه‌های نمایندگان مجلس و قضات نپرداخته و راهبردها و راهکارهای سیاستی را مدنظر قرار داده است و به نظر می‌رسد نگارندگان آن، تفکیکی بین اخلاق و اخلاق حرفه‌ای قائل نشده‌اند.

آنچه مدنظر است، تحلیل اخلاقی موضوع حاضر است. در راستای تبیین موضوع، این مقاله در پنج محور ارائه می‌گردد: ابتدا مهم‌ترین مقررات نظارت با توجه به موضوع این پژوهش از نظر گذراننده می‌شود؛ سپس به اهمیت، اهداف و مراحل نظارت پرداخته می‌شود؛ سپس انواع نظارت و تقسیم مدنظر در این پژوهش، ارائه می‌شود؛ سپس ارتباط نظارت و کنترل اجتماعی با پیشگیری اجتماعی و النهایه بایسته‌های اخلاقی حرفه نظارت مورد بحث واقع می‌شود.

۱- برخی مقررات نظارت در نظام حقوقی ایران

تصویب مقررات «نظارت» بر صاحبان حرفه‌ها و سازمان‌های مربوطه از جمله مقررات ایران مانند نظارت قضایی سازمان بازرسی کل کشور بر قوای حکومتی (اصل ۱۷۴ قانون اساسی) و آیین‌نامه اجرایی قانون تشکیل سازمان بازرسی کل کشور^۱ (در اجرای ماده ۱۴ قانون تشکیل سازمان بازرسی کل کشور مصوب ۱۳۶۰ و اصلاحیه‌های ۱۳۷۵ و ۱۳۸۷)، نظارت تقنینی شورای نگهبان و رئیس مجلس شورای اسلامی بر قانون‌گذاری (اصول ۹۴، ۸۵ و ۱۳۸ از همان قانون)، نظارت انضباطی و اداری مانند قانون نظارت بر نحوه رفتار قضات (مواد ۲۴ الی ۲۸ از قانون مذکور) و قانون نظارت مجلس بر نمایندگان و حتی نظارت به نحو جزئی‌تر مانند نظارت دادستان بر ضابطان دادگستری و نیز بر بازررس (مواد ۳۲، ۳۳ و ۷۳ الی ۷۵ از قانون آیین دادرسی کیفری ۱۳۹۲) اگرچه مقررات، یکی از عوامل پیش‌گیرنده از انحراف، بزه و تخلف صاحبان حرفه است و منکر تأثیر آن نیستیم، اما با محدودیت‌هایی مواجه است و امکان دارد «نظارت»، اخلاقی

مبانی فقهی نظارت شهروندان بر حاکمان با تأکید بر نظر امام خمینی، پژوهشکده امام خمینی و انقلاب اسلامی، چ ۱، ۱۳۸۸.
۱. در بند ب ماده ۴ آیین‌نامه مذکور از جمله نکات مدنظر در نظارت و بازرسی‌ها، نحوه عملکرد و رفتار مسئولان از حیث برخی معیارها مانند حسن شهرت، انضباط، مسئولیت‌پذیری و پاسخ‌گویی، رعایت حقوق مردم و اخلاق حرفه‌ای و شئون اسلامی، می‌باشد.

و یا غیراخلاقی باشد. برای نمونه اگرچه طبق ماده ۲۴ قانون نظارت بر رفتار قضات مصوب ۱۳۹۰، از جمله موضوعات مورد نظارت و ارزشیابی در خصوص قضات اموری از قبیل رعایت اخلاق و آداب اسلامی، حسن خلق با همکاران و ارباب رجوع، رعایت شأن قضایی، نظم و انضباط، توجه به جهات پیشگیرانه و تربیتی در امور قضایی می‌باشد؛ اما به جز تبصره ۳ ماده ۲۸ همان قانون که در آن اشاره به این امر شده که هیئت نظارت با رعایت حرمت و شأن قضایی در برخی امور به قضات تذکر دهد، تکلیف خاصی را در راستای نظارت اخلاق مدار برای ایشان مقرر نکرده است و سند جامع اخلاقی‌ای هم در این زمینه موجود نیست.

البته شایسته است نظارت نیز تحت نظام جامع و اخلاقی نظارت، ابزار مناسب و الزامات اخلاقی آن، انجام شود، کما اینکه در آیین‌نامه اجرایی قانون تشکیل سازمان بازرسی کل کشور مصوب ۱۳۶۰ و اصلاحیه‌های بعدی آن ۱۳۸۸ به این امر مهم توجه شده است و در بند «ب» از ماده ۴ آمده است: «برنامه بازرسی و نظارت قبل از پایان هر سال برای سال بعد با رعایت اولویت‌ها تهیه و تدوین و به تصویب ریاست قوه قضائیه می‌رسد. در تدوین برنامه و انجام نظارت و بازرسی‌های مستمر نکات زیر باید مورد توجه قرار گیرد: [بند] ب- نحوه عملکرد و رفتار مسئولان از حیث اصول مدیریت، استفاده از منابع، ایجاد تحول و به‌کارگیری فناوری نوین در جهت تسریع و تسهیل در امور و نیز صحت عمل، حسن شهرت، انضباط، مسئولیت‌پذیری و رعایت حقوق مردم و اخلاق حرفه‌ای و شئون اسلامی؛ همچنین در ماده ۴۴ همان آیین‌نامه، مقرر شده است: «عملکرد و رفتار بازرسان در محیط بازرسی، باید مبتنی بر اخلاق حرفه‌ای و از موضع قانون باشد و نباید در اموری که جنبه خصوصی دارد مداخله کنند.»

۲- اهمیت، اهداف و مراحل نظارت

باید خاطرنشان کرد که نوعی بدفهمی و سوء ادراک در مورد امر نظارت، بین صاحبان حرفه‌ها وجود دارد (فرهادی، ۱۳۸۶، ص ۲۸۱) - که آن هم عللی از جمله برخورد غیراستراتژیک، نادرست و سوءاستفاده از قدرت اشخاص متصدی نظارت، دارد- در حالی که نظارت به صورت مدیریت و سازمان‌دهی شده و دارای نظام جامع اخلاقی، جزء جداناپذیر و مهمی از ارائه خدمات شایسته حرفه‌ها و مکمل آن است. مسئله نظارت از جمله مهم‌ترین مسائل در هر نهاد، سازمان و به‌طور کلی هر نظام

سیاسی، حقوقی و اجتماعی است و با «مسئولیت اجتماعی» پیوند ناگسستنی دارد. نظارت به‌عنوان یکی از وظایف مدیر هر سازمان، از ارکان اصلی و عناصر حیاتی مدیریت سالم و کارآمد است. مدیران با انجام وظیفه و برنامه‌ریزی، اهداف سازمان و راه‌های دستیابی به آن‌ها را مشخص می‌کنند.

آگاهی از اجرای دقیق برنامه‌ها و اطمینان به حرکت سازمان در راستای دستیابی به اهداف اصلی آن، در صورتی امکان‌پذیر خواهد بود که نظامی دقیق و جامع برای نظارت وجود داشته باشد (اخوان کاظمی، ۱۳۹۱، ص ۱۵). نظارت در اسلام به‌عنوان یک مسئولیت شرعی، ذیل فریضه «امر به معروف و نهی از منکر» مطرح می‌شود.

در علم حقوق، تعریف اصطلاحی زیر از نظارت، شایسته و قابل تأمل به نظر می‌رسد: «نظارت» عبارت است از کنترل و بررسی اقدامات یک مقام و نهاد حکومتی از سوی مقام و نهادی دیگر به‌منظور حصول اطمینان از باقی ماندن اقدامات مزبور در حدود و ثغور قانونی؛ به‌عبارت‌دیگر، منظور از نظارت در حقیقت «کنترل قدرت با قدرت» است؛ از این رو نظام نظارتی باید در حالتی از تعادل و توازن، قرار داشته باشد تا به ضد خود تبدیل نشود (راسخ، ۱۳۸۸، ص ۱۲۳).

عمده اهداف نظارت عبارت است از: امر به معروف و نهی از منکر، اصلاح و بهبود، جلوگیری از هرج و مرج و پیشگیری از وقوع انحرافات، تخلفات و جرائم. مراحل فرآیند نظارت عبارت است از:

اول. تعیین معیار یا ضابطه‌های عینی، ملموس و قابل سنجش برای نظارت؛

دوم. مقایسه نتایج عملکردها با معیارها و استانداردهای تعیین‌شده؛

سوم. تشخیص میزان انحرافات و تحلیل علل بروز آن؛

چهارم. اقدامات اصلاحی و تنظیم و اجرای برنامه‌ها و عملیات معطوف به آن (اخوان کاظمی، ۱۳۹۱، ص ۳۱).

۳- انواع نظارت

نظارت در قوانین و مقررات ملی و نیز بین‌المللی، لحاظ و وضع شده است و انواعی دارد؛ گذشته‌نگر، آینده‌نگر، باواسطه و بی‌واسطه، استطلاعی و استصوابی، مستقیم و غیرمستقیم، بیرونی و درونی و ... که تفصیل آن از حوصله و هدف این نوشتار خارج است؛ اما آنچه در این نوشتار مدنظر است، تأکید بر نظارت درونی و نیز بیرونی با لحاظ

کنترل غیررسمی اجتماعی است.

منظور از «نظارت درونی» خودکنترلی (خود نظارتی) است. هدفی که در خودکنترلی دنبال می‌شود، ایجاد حالتی در درون افراد است که ایشان را بدون اعمال نظارت بیرونی به انجام درست وظایف و مسئولیت‌هایشان متمایل می‌سازد.

نظارت درونی، نتیجه تقویت اعتقادات و اقوی (اعم از فردی و حرفه‌ای) و نسبت به نظارت بیرونی کارآمدتر و اخلاقی‌تر است؛ زیرا یکی از مهم‌ترین شرایط اثربخشی نظارت بیرونی نیز می‌باشد؛ اما این عامل در همه انسان‌ها به میزان کافی وجود ندارد؛ بنابراین نیاز به «نظارت بیرونی» نیز احساس می‌شود و ضروری به نظر می‌رسد.

برخی راه‌کارهای نظارت بیرونی عبارت‌اند از: امر به معروف و نهی از منکر، حق پرسش و استيضاح از عملکرد حکومت و کارگزاران، تأکید بر صحت وجدان جمعی و داوری افکار عمومی و تجویز انتقادگری و پذیرش آن، احترام به حقوق مخالفان (اپوزیسیون)، تفکیک قوا، مجلس و پارلمان‌تاریسم و اصل نمایندگی، رسانه‌ها و افکار عمومی، جامعه مدنی، داواری و مقطعی کردن مناصب کارگزاران و

رعایت اخلاق حرفه‌ای نظارت و تدوین سند جامع اخلاقی در این راستا، هم عمل به ایدئال نسبی نظارت درونی و همچنین نظارت بیرونی با لحاظ کنترل غیررسمی اجتماعی است.

۴- ارتباط نظارت و کنترل اجتماعی با پیشگیری اجتماعی

علاوه بر اهمیت نظارت در علم مدیریت، از منظر جامعه‌شناختی، حقوق و علوم سیاسی هم نظارت با مفهوم «کنترل اجتماعی»^۱ رابطه نزدیکی دارد. کنترل اجتماعی به مجموعه شیوه‌ها و تدابیر و ابزارهایی اطلاق می‌شود که یک جامعه یا یک گروه در تحقق اهداف و هدایت اشخاص برای رعایت قوانین، اصول، کارکردها، آداب، شعائر، مناسک و هنجارها و ارزش‌های پذیرفته خود به کار می‌گیرد. این کنترل به دو صورت انجام می‌شود:

اول. کنترل رسمی اجتماعی: به معنای وادار کردن اشخاص به قبول هنجارها و رعایت آن در عمل است. ابزار این نوع کنترل، قوانین و مقررات دارای ضمانت اجرایی چه به‌وسیله قوای قهریه حکومتی، چه گروه‌های مختلف جامعه و یا سازمان‌های مردم‌نهاد است.

^۱. Social Control

دوم. کنترل غیررسمی اجتماعی: از طریق اقناع وجدان و نفوذ به عقل و معتقدات انسان‌ها، با متأثر ساختن جهان‌بینی افراد و جهان عقیدتی و اندیشه‌های اعضا و نیز کارکردهای آداب و رسوم اخلاقی، می‌تواند آن‌ها را مؤمن به هنجارها و ارزش‌های مقبول کند (اخوان کاظمی، ۱۳۹۱، ص ۳۲).

کنترل نوع دوم در گستره دانش اخلاق، با «پیشگیری اجتماعی» مرتبط و از این منظر، قابل بررسی است. پیشگیری موصوف، عبارت است از اقداماتی که باهدف خنثی نمودن عوامل مؤثر در تکوین کژروی و بزه، با استفاده از محیط‌های اجتماعی بر فرآیند شکل‌گیری شخصیت اشخاص، از طریق اقدامات تربیتی مانند آموزش، تشویق، تنبیه و... کارسازی می‌شود. پیشگیری مذکور، بر خودکنترلی، مهارت‌های اجتماعی و اتخاذ اقدامات مقتضی به‌منظور پر کردن خلأهای شخصیتی اشخاص، تأکید دارد. مراد از «پیشگیری» مذکور در این نوشتار عبارت است از: شناسایی هنجارهای حاکم بر حوزه رفتاری، مسئولیت اخلاقی، آگاه‌سازی، تعیین رهنمودها و ارزش‌های اخلاقی مورد انتظار در حرفه، در راستای غفلت زدایی، مسئولیت‌پذیری و حسن اجرای وظایف اعضا و سازمان مشخص و پیش‌بینی «موارد نقض اخلاق حرفه‌ای در حرفه مدنظر» و اتخاذ تدابیر و اقدامات کنشی مقتضی مانند تدوین سند جامع اخلاقی و آموزش آن در راستای جلوگیری، از میان بردن یا کاهش آن؛ که سبب ایجاد تغییر و اصلاحات در صاحبان حرفه‌ها و نیز سازمان مربوطه و ایجاد «مرام و مسئولیت‌پذیری اخلاقی حرفه‌ای» در ایشان گردد.

۵- اخلاق حرفه‌ای نظارت و بایسته‌های آن

با اهتمام به تعریف و عناصر حرفه، عموماً در مورد نظارت به‌عنوان یک حرفه، تأمل شده است، از این‌روی در این حوزه، مسئولیت‌هایی وجود دارد که فراتر از صرف وفق مقررات رفتار کردن، همچنین خوب و کامل انجام دادن نظارت است و از صاحب‌منصبان نظارت، انتظار می‌رود مانند سایر حرفه‌ها، برابر کدهای اخلاق حرفه‌ای که رفتار ایشان را کنترل می‌کند پاسخگو باشند. لازم به ذکر است نگارنده، اخلاق حرفه‌ای را ذیل اخلاق اختصاصی در گستره حرفه‌ها، ارائه می‌نماید؛ بنابراین ویژگی‌هایی چون عدالت، اخلاص، توکل، خیرخواهی، راست‌گویی، تواضع، صبر و پشتکار، خوش‌خویی، علم و آگاهی، شتاب‌زده تصمیم‌نگرفتن و عمل نکردن، عدم تعصب و... را در اشخاص ناظر، پیش‌فرض

می‌گیرد و آن را قابل‌ارائه ذیل اخلاق حرفه‌ای نمی‌داند. با توجه به مطالب پیش‌گفته شده، در حد و وسع به نحوه اعمال مقررات نظارت تحت عنوان «بایسته‌های اخلاقی حرفه نظارت» بنا بر استقراء ناقص پرداخته می‌شود. با توجه به اینکه نظارت، تصمیم‌گیری ارادی و آگاهانه است و اقدامات ارادی در معرض ارزش‌دواری اخلاقی بوده، بنابراین مشمول الزامات اخلاقی قرار می‌گیرد؛ لذا با لحاظ مسئولیت اخلاقی صاحبان حرفه و نیز سازمان‌های نظارتی، شایسته است به امور و بایسته‌های زیر مقید باشند:

۵-۱. صلاحیت داشتن

ناظران باید صلاحیت داشته باشند یعنی متخصص، باتجربه، اخلاق مدار، آزاداندیش، بی‌طرف، واقع‌گرا، مثبت‌نگر، توانا در ارزیابی منصفانه، آشنا با ابعاد اخلاقی، تنظیمی و قانونی نظارت، آشنا با اهداف مطلوب سازمان مدنظر باشند، درک و فهم مناسب نسبت به فرآیند رشد و پیشرفت نظارت داشته باشند و ارزش‌ها و اصول اخلاقی را از جمله توجه به حریم خصوصی، کرامت انسانی، استقلال، خودمختاری اشخاص تحت نظارت و نیز احترام به اختلاف دیدگاه‌های نظری را رعایت کنند.

۵-۲. برنامه مداری و الگو مداری

ناظران نباید بدون برنامه، هدف و الگوی رفتاری مشخص، سند اخلاقی ممیزی شده و تبیین وظایف اخلاقی ایشان و آموزش‌های اخلاقی مقتضی، به کار نظارت گمارده شوند؛ زیرا تسلط به روش‌ها و فنون نظارت، لازمه کارایی آن است و لازم است ناظران، واجد دانش بهره‌مندی از ویژگی‌های حرفه‌ای و شخصی ارتباط نظارتی و تأثیر نظارت بر شخص نظارت شونده باشند. استفاده از متخصصان اخلاق، روان‌شناسی و مدیریت برای آموزش ناظران، ضروری به نظر می‌رسد.

۵-۳. اهتمام به اهداف نظارت

اهداف و آرمان ناظران، احیاء حق و عدالت‌خواهی، تحقق معروف و جلوگیری از منکر، تحقق قانون مداری، سالم‌سازی و استحکام‌بخشی اشخاص و سازمان، نظارت توأم با تسامح و تساهل، عیب‌پوشی، توجه به حریم خصوصی، منع تجسس، عدم افراط و تفریط،

وسیله اصلاح و پیشگیری از وقوع انحرافات، تخلفات و جرائم باشد تا مجازات و میج‌گیری؛ توجه توأمأً به نقاط ضعف و قوت اشخاص تحت نظارت و در صورت کشف جرم، صرفاً گزارش به مراجع ذیصلاح، بدون هرگونه رفتار خلاف کرامت انسانی صاحبان حرفه‌ها باشد.

۴-۵. اطلاع‌رسانی در مورد نظارت

با توجه به حق اطلاع از سازمان‌دهی و تدارکات نظارت، برای نظارت شونده‌گان، باید به ایشان اعلام شود که نظارتی (و نه الزاماً اطلاع‌رسانی در مورد زمان آن) در کار است و همین امر چه‌بسا باعث «خود نظارتی» اشخاص و صاحبان حرفه در سازمان مدنظر باشد.

۵-۵. سازمان‌گرایی و ممیزی اخلاقی

توجه به سازمان و روابط سازمانی و جمعی موجود در آن، نظارت و ارزیابی را به‌صورت متفاوتی مطرح می‌سازد. در نظارت فردی، کنترل‌ها و مقایسه‌ها در مورد یک فرد وظایف و مسئولیت‌های وی به‌طور انفرادی انجام می‌گیرد؛ درحالی‌که همین فرد در مجموعه‌سازمانی باید به‌گونه‌ای دیگر مورد ارزیابی و نظارت قرار گیرد. کسی که اختیار او در سلسله‌مراتب منوط و مرتبط به اختیارات دیگران بوده مانند اختیارات صاحب‌منصبان دادسرا و عملکرد او به عملکردهای بسیاری افراد دیگر به‌عنوان زیردست و فرادست وابسته است را نمی‌توان به‌طور فردی مورد ارزیابی قرارداد؛ بلکه باید مجموعه سازمان را در نظر گرفت (پرکان و صالحی، ۱۳۹۷، ص ۳۶۶). اضافه می‌شود مواجهه سازمانی به نظارت، سبب ایجاد دغدغه اخلاقی بودن در همه عناصر سازمانی و شئون حرفه‌ای می‌شود. ازجمله مقدمات واجب این دغدغه، ممیزی اخلاقی مقررات، اهداف، ساختار، شرح وظایف و ... است.

۶-۵. کل‌گرایی

نظارت و ارزیابی کل‌نگر عملکردها باید شامل مجموعه فعالیت‌های یک سازمان در زمان حال با توجه به افق‌های آینده باشد و با تأکید بر یک جزء، از سایر اجزاء غافل نماند، ضمناً با توجه به اجزای درونی یک سیستم، محیط خارجی و عوامل مؤثر بیرونی و

افق‌های زمانی مختلف به عمل آید. نظارت موصوف، به نظارت‌کننده امکان می‌دهد تا مجموعه فعالیت‌ها را در کنار هم مورد ارزیابی قرار دهد و ارزش هر جزء را در رابطه با اجزاء دیگر بررسی کند (پرکان و صالحی، ۱۳۹۷، ص ۳۶۸-۳۶۹).

۷-۵. فرهنگ مداری

اگر سازمان‌ها بتوانند با تکیه بر فرهنگ و ارزش‌های جامعه و نیز حرفه مدنظر، سازوکار نظارتی ایجاد کنند که افراد، گروه‌ها و سازمان‌ها قبل از آنکه به وسیله یک عامل خارجی مورد کنترل و نظارت قرار گیرند، خود به کنترل خود بپردازند، از بسیاری هزینه‌ها و اتلاف نیروها جلوگیری به عمل خواهد آمد (منبع پیشین، ص ۳۷۰).

۸-۵. نگرش راهبردی و استراتژیک و دید سیستمی و کنشی

شایسته است که اشخاص ناظر، دارای نگرش و تصویری کامل و حداکثری از اخلاق حرفه‌ای باشند و آن را فراتر از اخلاق سازمانی بدانند؛ بنابراین نگاهشان به این امر، فراتر از مسئولیت اخلاقی و یا حقوقی فرد در حرفه است. همچنین با دیدی سیستمی و چندبعدی به سازمان، به شناخت به موقع معضلات اخلاقی، تبدیل آن به مسئله و اقدامات کنشی، پیشگیرانه و حل اثربخش آن می‌پردازند (آرایی و احمدی گرجی، ۱۳۹۰، ص ۱۴).

۹-۵. انتخاب احسن در تنگناهای اخلاقی

یک ناظر مقید به اخلاق حرفه‌ای، تعصب محافظه‌کارانه نظارت حرفه‌ای و آسیب‌های احتمالی وارد شده مانند ترور روانی و مرگ اجتماعی به نظارت شونده‌گان را تشخیص می‌دهد؛^۱ همچنین به تفاوت تجسس و نظارت اخلاق مدار و توأم با رعایت حریم خصوصی اشخاص تحت نظارت، اهتمام دارد.

۱۰-۵. پیشگیری از ترور روانی و مرگ اجتماعی اشخاص تحت نظارت

اشخاص ناظر با نظارت و برخورد توأم با تسامح و تساهل، سعی می‌کنند که اشخاص

۱. با الهام از رابرت ای بیرگارد، درآمدی پیشرفته بر نظریه برنامه‌ریزی، ترجمه مجتبی رفیعیان و محمد قضایی، انتشارات آگاه، چ ۱، ۱۴۰۱، ص ۱۲۹

تحت نظارت دچار مرگ اجتماعی یا روان زاد و طبعاً مرگ روان زاد نگردند. منظور از ترور روانی، مرگ روان زاد یا مرگ اجتماعی، داوری زود هنگام نسبت به برخی کسان در بحث ما برخی کارکنان بر مبنای برخی گزارش‌ها (اعم از واقعی و غیرواقعی) و القاء حس طرد شدن، انکار و به رسمیت نشناختن وی تا حد مرگ اجتماعی در سازمان مربوطه است گویی آن فرد وجود ندارد و دیگر نقشی در آن سازمان ندارد (تسیگلر، ۱۴۰۱، ص ۷۱ الی ۷۹).

۵-۱۱. رعایت عدالت زبانی

اشخاص ناظر با رعایت عدالت زبانی سعی در جذب و ارشاد اشخاص تحت نظارت می‌کنند، نه طرد و ترور روانی ایشان؛ در عدالت زبانی، از یک سو ساخت زبان و از سوی دیگر سطح توانمندی و زبان‌شناختی مورد توجه قرار می‌گیرد؛ بنابراین تحقق عدالت زبانی مستلزم سه عامل است: (Pourezzat, 2009, p. 13)؛ به نقل از فائز و دیگران، ۱۳۹۱، ص ۱۲۰).

یک- ساخت زبان باید از واژگان تبعیض‌آمیز به دور باشد؛
دو- ساخت زبان باید از واژگان و اصطلاحات و جملاتی بهره‌مند باشد که جایگاه عادلانه حکومت و آحاد جامعه را در برابر یکدیگر به درستی تبیین کند؛
سه- افراد باید از توانمندی زبان‌شناختی کافی برای احقاق حق خویش برخوردار باشند؛ بنابراین در عرصه نظارت، بکار بردن برخی اصطلاحات توأم با داوری و تقسیم‌بندی اشخاص، مانند مذهبی و غیرمذهبی، حزب‌اللهی و غیر حزب‌اللهی، خودی و غیرخودی و ... برخلاف آموزه‌های عدالت زبانی است. رعایت عدالت زبانی، سبب وحدت می‌شود.

۵-۱۲. پایبندی به اصالت

اصالت، نقطه مقابل خودفریبی و اصطلاحی اگزستانسیالیستی است. طبق این آموزه، انسان اصیل، انسانی است که به خود و آرمان‌هایش وفادار است و رفتارش از اعماق وجود و باورهایش سرچشمه می‌گیرد و بر آن مبنای تصمیم‌گیری می‌کند (اصحابی، ۱۴۰۱، ص ۲۴۹) و صرفاً بر مبنای آنچه برایش توسط مافوق، تعیین و از او خواسته شده عمل نمی‌کند. برای نمونه اشخاص ناظر، حتی امر قانونی و سازمانی را مورد بررسی قرار می‌دهند و سعی می‌کنند خودشان را جای سوژه- فرد نظارت شونده- قرار دهند و

حتی‌الامکان و در مواردی که تسامح و تساهل امکان دارد، مبتنی بر تجربه و مشورت با افراد ناظر باتجربه، سعی می‌کنند از ترور روانی و مرگ اجتماعی سوژه، پیشگیری کنند.

نتیجه‌گیری

نظارت اصولی و اخلاق مدار، با صرف وجود مقررات، تحقق نمی‌یابد؛ برای نظارت در ایران در گستره حرفه‌های نمایندگی مجلس و قضا، ضوابط اخلاقی روشنی برای ناظران تعریف نشده است؛ از آنجاکه نظارت، تصمیم‌گیری ارادی و آگاهانه است و اقدامات ارادی در معرض داوری اخلاقی بوده، بنابراین مشمول الزامات اخلاقی می‌گردد.

قانون‌گذار ایرانی، بدون تدوین سند جامع اخلاقی و بدون شناسایی و رعایت بایسته‌های ناظر بر نظارت و بدون ممیزی اخلاقی قانون نظارت بر رفتار صاحب‌منصبان قضایی و نیز نمایندگان مجلس؛ صرفاً در ماده ۱ قانون نظارت بر رفتار قضات، اشعار می‌دارد که نظارت بر نحوه عملکرد و رفتار قضات و رسیدگی به تخلفات انتظامی و صلاحیت قضایی آن‌ها به شرح مواد این قانون است و اگرچه طبق ماده ۲۴ قانون نظارت بر رفتار قضات مصوب ۱۳۹۰، از جمله موضوعات مورد نظارت و ارزشیابی در خصوص قضات اموری از قبیل رعایت اخلاق و آداب اسلامی، حسن خلق با همکاران و ارباب‌رجوع، رعایت شأن قضایی، نظم و انضباط، توجه به جهات پیشگیرانه و تربیتی در امور قضایی می‌باشد؛ اما به‌جز تبصره ۳ ماده ۲۸ همان قانون که در آن اشاره به این امر شده که هیئت نظارت با رعایت حرمت و شأن قضایی در برخی امور به قضات تذکر دهد، تکلیف خاصی را در راستای نظارت اخلاق مدار برای ایشان مقرر نکرده است و سند جامع اخلاقی‌ای هم در این زمینه موجود نیست. یا در ماده ۱ نظارت مجلس بر رفتار نمایندگان، اشعار می‌دارد که به‌منظور حفظ شأن و منزلت نمایندگان و نظارت درباره امور مربوط به دوران نمایندگی، هیئتی بنام هیئت نظارت تشکیل می‌شود.

شایسته است ضمن تدوین سند جامع اخلاقی نظارت در هر حرفه به نحو تخصصی، به‌ویژه در عرصه قانون‌گذاری و دادرسی، نظارت تحت نظام جامع و سند اخلاقی و ابزار مناسب و الزامات آن، انجام شود. همچنین تدبیری اتخاذ شود تا مقررات نظارت، مورد ممیزی اخلاقی واقع شود و کارگاه‌ها و آموزش‌های ضمن خدمت، به نحو تخصصی ناظر به نظارت نیز برای اشخاص ناظر، در دو سطح متفاوت ویژه مدیرها و سایر نیروها در نظر گرفته شود.

فهرست منابع

۱. اخوان کاظمی، بهرام، نظارت در نظام اسلامی، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، چ ۱، ۱۳۹۱
۲. اصحابی، اکرم، «افکار اگزیستانسیالیستی ژان پل سارت با تأکید بر کتاب نقد خرد دیالکتیکی»، دو فصلنامه پژوهش‌های مابعدالطبیعی، سال سوم، شماره پنجم، صص ۲۴۳ الی ۲۶۸، ۱۴۰۱
۳. آرابی، وحید، حسینعلی احمدی گرجی، «اخلاق حرفه‌ای نظارت و بازرسی (راهبردها و راهکارهای سیاستی)»، مجله نظارت و بازرسی، پیاپی ۱۵، صص ۱۰۱ الی ۱۲۲، ۱۳۹۰
۴. بیرگارد، رابرت‌ای، درآمدی پیشرفته بر نظریه برنامه‌ریزی، ترجمه مجتبی رفیعیان و محمد قضایی، انتشارات آگاه، چ ۱، ۱۴۰۱
۵. پرکان، حسین، جواد محمد صالحی، نهادینه‌سازی خلاقیت در جامعه اسلامی، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، چ ۱، ۱۳۹۷
۶. پین، مایکل، فرهنگ اندیشه انتقادی، ترجمه: پیام یزدانجو، نشر مرکز، چ ۵، ۱۳۹۴
۷. تسیگلر، والتر، کافکا - مختصر و مفید، ترجمه محمود حدادی، انتشارات مهر اندیش چ ۱، ۱۴۰۱
۸. راسخ، محمد، «نظارت و تعادل، مفهوم و ساختار»، مذکور در بر منهج عدل (مقالات هدایی به استاد ناصر کاتوزیان)، به سعی حسن جعفری تبار، چ ۱، ۱۳۸۸
۹. فائز، کوکب، حسین خنیفر، مهدی الوانی، علی‌اصغر پورعزت، غلامرضا جندقی، «مفهوم شناسی تطبیقی عدالت زبانی (کارکرد زبان در توسعه عدالت)» فصلنامه پژوهش‌های زبان و ادبیات تطبیقی، د ۳، ش ۱ (پیاپی ۹)، صص ۱۱۳ الی ۱۲۶، ۱۳۹۱
۱۰. فاضلی، نعمت‌الله، زندگی سراسر فهم مسئله است، مسئله و مسئله شناسی در علوم اجتماعی و انسانی ایران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، چ ۱، ۱۳۹۹
۱۱. فرامرز قراملکی، احد و دیگران اخلاق حرفه‌ای در کتابداری و اطلاع‌رسانی، چ ۱، انتشارات سمت، چ ۱، ۱۳۹۰
۱۲. فرهادی، یدالله، اخلاق حرفه‌ای در بهداشت روان، انتشارات اطلاعات، چ ۱، ۱۳۸۶
۱۳. مرادی، امیر، اخلاق حرفه‌ای در گستره کنش‌گران حقوق کیفری، چ ۱، نشر میزان، ۱۳۹۷

۱۴. مکنزی مور، داگ و اسمیت، ویلیام، پرورش رفتار پایدار، ترجمه محمدرضا جوادی
یگانه و علیرضا صادقی، نشر علم، چ ۱، ۱۳۹۲